

<https://doi.org/10.36818/2071-4653-2020-2-5>

УДК 332.122.64:332.14

JEL O18, R32

Н. М. Лисяк

кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник
відділу регіональної економічної політики
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього
НАН України», м. Львів
e-mail: natali.bila@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8228-016X>

Я. Б. Печериця

викладач кафедри економіки і маркетингу Навчально-наукового
Інституту підприємництва та перспективних технологій
Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів
e-mail: bib_ippt@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8133-7486>

ПРОСТОРОВА ЕКСКЛЮЗІЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

Осмилено феномен просторової ексклюзії в Україні, проблеми та передумови виникнення. Проаналізовано наявні концепції та підходи до визначення поняття ексклюзії. Визначено фактори та обґрунтовано характерні ознаки просторової ексклюзії на прикладі міст і територій України. Виявлено, що основні чинники, які формують і впливають на просторову ексклюзію, зосереджені в порушенні законодавчо-нормативних положень, соціально-економічних процесах, системі управління, процесах функціонування територіальних систем. Урахування просторової ексклюзії у просторовому плануванні дозволить обґрунтувати вимоги розвитку міст і регіонів.

Ключові слова: ексклюзія, простір, соціально-економічні процеси, місто.

Lysyak N., Pecherytsya Ya. SPATIAL EXCLUSION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PREREQUISITES

The article comprehends the phenomenon of spatial exclusion for the conditions of Ukraine. The existing concepts and approaches to the definition of exclusion are analyzed. Spatial exclusion is interpreted as a phenomenon when part of space (territory) limited in use for economic activities of society (inhabitants of the territory) expresses physical, economic, legal, social, political, and other types of restrictions. The concept includes mechanisms, processes, and elements that lead to restrictions in terms of the use of territories: accessibility, restrictions on obtaining economic benefits from the use of spatial resources, declining living conditions of the population. On the basis of legal norms, theoretical provisions, as well as spatial situations that arise in the field of spatial planning in Ukraine, many signs of spatial exclusion have been formed. They are concentrated in violation of the legal provisions of the use of territories; the system of spatial resources management of the territorial community; the uneven localization of investment in space; housing construction and housing policy; inconsistencies in urban planning documentation and strategies for socio-economic development of territories. Some problems and processes are considered on the example of Ukrainian cities. The characteristic features of spatial exclusion and the possibility of applying the concept to regulate spatial policy in Ukraine are analyzed, in particular, spatial exclusion should be interpreted more broadly than certain restrictions arising from violations of laws or regulations. The issues of spatial and investment policy of the government, its understanding of the tasks of territorial development, transparency in decision-making are important. As a result of current mistakes of specialists and decisions focused on temporary benefits, conditions are created for the growth of the cost of solving urban problems in the future and the deterioration of the state of the environment.

Key words: exclusion, spatial, socio-economic processes, urban.

Постановка проблеми. Домінування ринкових процесів, системне порушення законодавчих норм, неефективна просторова політика є однією з основних проблем на шляху забезпечення якості життя і створення безпечного оточуючого середовища життєдіяльності.

Авторами висловлено гіпотезу, що нові умови і процеси розвитку міст і територій – ущільнення забудови, динамізація міських процесів, порушення законодавчо-правових норм у сфері використання простору – створюють передумови для виникнення явища «просторової ексклюзії», тобто призводять до

обмеження доступу мешканців до можливостей і ресурсів, зокрема просторових.

Аналіз останніх досліджень. Поняття «ексклюзія» досліджується в таких предметних сферах, як соціологія і економіка. З 1980-х років цей термін широко використовували для позначення різних видів соціальних негараздів і проблем, серед яких масштабне безробіття, геттоїзація, фундаментальні зміни в сімейному житті. Важливе значення для порушеної проблеми відіграють наукові дослідження [1-7].

Дослідження проблематики просторової ексклюзії в Україні не ведуться цілісно, хоч опосередковано зосереджені навколо сучасних концепцій інклюзивності та нерівності. Сьогодні недостатньо аналізуються питання обмеження доступу мешканців, а також можливі майбутні економічні, соціальні та екологічні втрати від неефективної просторової політики. Декларуються принципи соціальної справедливості, розумного міста, розумної архітектури, які «заспокоюють» мешканців, хоч назріла потреба комплексного розгляду проблеми просторової ексклюзії як фактору, що впливає на якість життя соціуму і середовища.

Метою статті є аналіз проблем і передумов виникнення просторової ексклюзії для нових соціально-економічних умов України. Відповідно до мети вирішувались такі завдання: уточнити категорійно-понятійний апарат і теоретичні положення формування поняття «просторова ексклюзія»; здійснити аналіз проблем і передумов виникнення явища просторової ексклюзії для умов України.

Основні результати дослідження. *I. Категоріально-понятійний апарат та умови формування просторової ексклюзії.* Ексклюзія – поняття, що трактується як позбавлення людей, груп і спільнот людей (обмеження доступу, розрив соціальних зв'язків) від прав та участі в можливостях, ресурсах і діяльності, які зазвичай доступні членам суспільства. Поняття ексклюзії тісно пов'язане з економічними і соціальними концепціями. В економічних концепціях принципову роль у процесах ексклюзії відіграє економічна система та її відносини з державою: у теоретичних напрямках лібералізму вона розглядається як гарант функціонування ринку, в інших теоріях – як гарант узгодженості системи та соціального порядку. Відповідно, запропоновано показники для характеристики економічної ексклюзії: доходи населення, матеріальний стан, власність, державна політика. У соціальних концепціях головними є показники для характеристики соціальної ексклюзії: національність, менталітет, релігійність і політична приналежність, місце проживання та правовий статус, доступ до освіти, житла, охорони здоров'я, соціальні відносини (сім'я, громадські об'єднання, асоціації) та ін. [3-5].

Сучасне трактування поняття ексклюзії підкреслює багатовимірність явища, зокрема те, що воно залежить від різних причини і має прояви у багатьох сферах соціальної взаємодії. Щодо завдань нашого дослідження, то просторову ексклюзію трактуємо як явище, коли частина простору (територія) обмежена у доступі, використанні, провадженні господарської діяльності суспільства (мешканців території), виражає фізичні, економічні, правові, соціальні політичні та ін. види обмежень.

II. Аналіз проблем і передумов виникнення просторової ексклюзії. Для аналізу постає вимога з'ясування чинників впливу на явище просторової ексклюзії в Україні. Так, будь-яка діяльність на

територіях здійснюються в конкретних умовах (природно-ландшафтних, містобудівних, умовах розміщення) та під дією законодавчо-правових та адміністративних умов, а також вимог, норм і обмежень. Отже, порушення законодавчо-правових норм і положень значною мірою зумовлює просторову ексклюзію. Геометричні характеристики простору враховують розмірні дані територій (площі, відстані, конфігурації), їх розташування в системі. Просторова ексклюзія тут може проявлятися у нерациональному розплануванні, що призводить до надмірних втрат часу й коштів на комунікації, економічних втрат.

Явище просторової ексклюзії може бути зосереджене в процесах, що протікають на територіях. Процеси – це часові характеристики, які можна розглядати в історичному контексті, сучасному стані та в перспективі. Так, об'єкти і процеси на територіях можна розглядати в ретроспективі (історичний аспект), оцінювати сучасний стан і актуальність складових, а також прогнозувати їх розвиток (майбутнє). Більшість процесів пов'язані з соціально-економічними чинниками (потребами людини, економічних суб'єктів) щодо використання територій. Таким чином, явище просторової ексклюзії проявляється у нерівномірності локалізації інвестицій у просторі, неконтрольованому будівництві, неефективному використанні територіальних ресурсів.

Окремі проблеми та процеси розглянемо більш детально.

1. Порушення законодавчо-правових положень використання територій. Огляд українського законодавства з питань просторового планування, розвитку територій, використання і управління просторовими ресурсами дозволив виділити положення, порушення яких, на нашу думку, створює обмеження у використанні просторових ресурсів.

Відповідно до Закону України «Про основи містобудування», рішення містобудівної документації мають передувати та лежати в основі прийняття рішень щодо розпорядження земельними ресурсами, які є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування.

За відсутності містобудівної документації орган місцевого самоврядування може отримати ренту (тобто дохід) від землі, використовуючи лише її обмежену кількість (абсолютна рента) або розташування в сприятливих природних умовах чи в зручному з точки зору освоєння під певну функцію місці (диференційна рента).

Відсутність містобудівної документації створить обмеження для отримання органами місцевого самоврядування додаткової вартості землі, яка, безумовно, буде перевищувати ренту і проявиться у збільшенні надходжень у місцеві бюджети внаслідок підвищення земельного податку та появи інвесторів.

Відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (ст. 33), виконавчий орган сільської, селищної, міської ради вживає заходи щодо організації комплексної забудови територій, що передбачають попереднє проведення інженерної

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також благоустрій території. Комплексна забудова території може здійснюватися шляхом комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду одним або кількома інвесторами.

Відсутність проєктів комплексної забудови ділянок:

- знижує (обмежує) можливості забезпечення соціально-побутовими послугами, реалізації громадських інтересів мешканців території;
- обмежує майбутнє включення територій забудови в єдину комунікаційну систему регіону (міста): проведення інженерної підготовки, спорудження зовнішніх інженерно-транспортних мереж, об'єктів соціальної сфери, житлових будинків, інших об'єктів будівництва, а також благоустрою територій;
- знижує можливості комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду.

Водний кодекс України та постанова Кабінету Міністрів України від 13.05.96 р. № 502 «Про затвердження Порядку користування землями водного фонду» щодо встановлення водоохоронних зон і прибережних захисних смуг для охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм.

Мають місце порушення водного законодавства:

- самовільне захоплення водних об'єктів або їх прибережних смуг;
- забруднення та засмічення вод;
- руйнування русел річок, струмків і водотоків або порушення природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій;
- самовільне проведення гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин);
- використання земель водного фонду не за призначенням;
- відмова від надання (приховування) проєктної документації та висновків щодо якості проєктів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію;
- порушення правил охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення.

Просторова ексклюзія проявляється в обмеженні доступу до водойм, обмеженні використанні водойм за призначенням, зниженні водозабезпечення та якості питної води.

Порушення Лісового кодексу:

- незаконна вирубка, пошкодження та знищення лісових культур;

- знищення або пошкодження лісу внаслідок підпалу або недбалого поводження з вогнем;
- знищення або пошкодження лісу внаслідок його забруднення хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами, іншими шкідливими речовинами, підтоплення, осушення та інші види шкідливого впливу;
- засмічення лісів відходами;
- розкорчування земельних ділянок лісового фонду і використання їх для спорудження будівель, переробки деревини, влаштування складів тощо без належного дозволу;
- незаконне використання земель державного лісового фонду;
- передання площ лісових масивів у приватну власність, користування, оренду.

Як наслідок, мають місце обмеження доступу до лісів та обмеження використання лісів за призначенням.

Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про архітектурну діяльність», «Про планування і забудову територій», «Про основи містобудування», ДБН 360-92 «Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень» встановлюють вимоги до планування і забудови територій. Мають місце порушення у сфері містобудування:

- невідповідність намірів забудовника вимогам містобудівної документації, детальному плану забудови. Наприклад, землю, відведену під житлову садибну забудову, віддають під багатоповерхівки;
- виконання будівельних робіт без отримання дозволу на їх виконання;
- будівництво на ландшафтно-рекреаційних територіях;
- забудова зелених зон міст, включно із землями міських лісів, об'єктами, які не призначені для відпочинку, спорту або обслуговування приміського лісового господарства;
- вилучення під забудову земель Держлісфонду (перехід лісових площ у нелісові);
- будівельні роботи на території пам'яток культурної спадщини, зокрема зміна ландшафтів і зовнішнього вигляду;
- порушення поверховості, щільності забудови, мінімально допустимих відстаней від об'єкта, що проєктується, червоних ліній, ліній регулювання забудови.

Порушення вимог забудови територій призводить до:

- обмеження вільного доступу населення до пішохідних зон, громадських просторів, зелених зон міста;
- обмеження використання за призначенням ландшафтно-рекреаційних територій, лісів, зелених зон, парків;

- зниження естетичних характеристик архітектурного середовища міст.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 59) містить екологічні вимоги до планування, розміщення забудови і розвитку населених пунктів, ураховуючи екологічну ємкість територій, додержуючись вимог охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Під час розроблення генеральних планів розвитку і розміщення населених пунктів сільські, селищні, міські ради встановлюють режим використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки у приміських і зелених зонах. Мають місце:

- перевищення нормативів екологічної безпеки на відповідній території, а також відсутність програми оздоровлення навколишнього середовища;
- неврахування у встановленому порядку результатів оцінювання впливу на довкілля та невиконання екологічних умов, визначених у висновку за результатами оцінювання впливу на довкілля;
- допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище;
- самовільне використання природних ресурсів (незаконно добуті в природі ресурси та виготовлена з них продукція);
- невиконання вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій.

Ознаки просторової ексклюзії зосереджені в обмеженні використання природно-ресурсного потенціалу територій, неможливості використання забруднених територій у господарській діяльності (будівництво житла, ведення сільського господарства).

Закони України «Про відходи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про металобрухт», «Про житлово-комунальні послуги», «Про хімічні джерела струму», «Про ветеринарну медицину», «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції», розпорядження КМУ від 08.11.17 р. № 820-р «Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року» спрямовані на розв'язання критичної ситуації, яка склалася з утворенням, накопиченням, зберіганням, переробленням, утилізацією та захороненням відходів на території України.

Коротка характеристика проблеми. В Україні функціонує 460 міст, близько 500 районів, 885 селищ міського типу і 28 388 сіл, органи місцевого самоврядування яких повністю відповідають за

організацію надання послуг з поводження з твердими побутовими відходами. Показник утворення відходів в Україні в середньому становить 250-300 кг на рік на людину і має тенденцію до зростання. Домінуючим способом поводження з побутовими відходами залишається їх вивезення та захоронення на полігонах і сміттєзвалищах. Площа території, яке займає сміття в Україні, становить 7% всієї території нашої держави і має тенденцію до зростання [8].

Проблема відходів в Україні характеризується відсутністю системного підходу та неефективністю (бездіяльністю) влади у цій сфері, негативно впливає на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей. Як результат, така ситуація призводить до обмежень використання природно-ресурсного потенціалу території (земельного, ґрунтів, вод, атмосферного повітря) у господарській діяльності; створює загрозу для здоров'я мешканців цих територій. Якщо врахувати, що більшість сміттєзвалищ розташовані в приміських зонах великих міст, то це створює обмеження щодо ефективнішого використання територіального ресурсу приміських територій (знижує можливості отримання економічних вигод), обмежує можливості для територіального розвитку міст.

Земельний кодекс України встановлює вимоги щодо використання і розпорядження земельними ресурсами. Порушення земельного кодексу:

- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими та іншими відходами;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок;
- розміщення, проектування, будівництво об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- використання ділянки не за цільовим призначенням;
- вилучення для несільськогосподарських потреб земельних ділянок, зайнятих багаторічними насадженнями, земель рекреаційного призначення, заказників, курортів, а також лісів з особливим режимом лісокористування (лісопарки, міські ліси, лісопаркові частини зелених зон населених пунктів, протиерозійні ліси і водоохоронні насадження);
- приховування від обліку і реєстрації та перекуренню даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;
- непроведення рекультивациі порушених земель, знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;

- відхилення від затверджених в установленому порядку проєктів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проєктів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь;
- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок і подання недостовірної інформації щодо них;
- порушення строку видачі державного акта на право власності на земельну ділянку.

Порушення Земельного кодексу України створюють низку обмежень у використанні територій, зокрема:

- можливостей отримання в користування (у власність) земельних ділянок;
- доступу до територій, внаслідок виникнення права власності, сервітутів, права користування, самовільного захоплення;
- використання земель за призначенням: для суспільних потреб, сільськогосподарських цілей та ін.;
- економічні втрати внаслідок зниження урожайності земель сільськогосподарського призначення.

2. *Помилки управління просторовими ресурсами територіальної громади.* Залучення інвестицій на розвиток територій для максимального забезпечення суспільних потреб – одна з головних функцій органів місцевого самоврядування у частині самостійного і самодостатнього управління та розпорядження землями на користь громади. Особливо гостро ця проблема постала в умовах проведення реформи децентралізації в Україні, зокрема в частині пошуку механізмів реалізації фінансової спроможності об'єднаних територіальних громад. Інвестиційна діяльність органів місцевого самоврядування відрізняється від інших своєю метою, джерелами фінансування та очікуваними ефектами. Перед об'єднаними територіальними громадами постає необхідність формування законного і сприятливого організаційного режиму інвестиційної діяльності, який би враховував особливості та ефективність інвестицій як для інвесторів, так і для територіальних громад. Натомість мають місце помилки влади (неефективні дії) щодо провадження інвестиційної діяльності (так, відсутній системний підхід під час відбору земельних ділянок під інвестиційні проєкти з позицій найбільш ефективного використання). Вигоди окремих структур перемагають у пошуках соціально орієнтованих архітектурно-містобудівних рішень: у міста впливають комерційні структури, які поєднують здебільшого інтереси влади та інвестора за недостатнього врахування суспільних інтересів.

Ситуація з продажу земельних ділянок у власність виключає гнучкість управління у процесі реалізації проєкту, а саме можливості коригування ціни продажу або інших умов (залежно від того, що хотіла б отримати громада).

Через помилки в управлінні земельними ресурсами виникає низка обмежень, пов'язаних з використанням земельних ресурсів громади (з точки зору найбільш ефективного використання), збільшення вартості або неможливості реалізації інвестиційного проєкту на території. Проявляються й інші ознаки: обмеження залучення земельного ресурсу в економічний обіг унаслідок неправильного розпаювання, вирішення соціальних та інфраструктурних проблем території, обмеження в майбутньому просторового розвитку територій.

3. *Нерівномірність просторової локалізації інвестицій.* У загальній структурі інвестицій, що вкладаються у розвиток територій, виокремлюють інвестиції у матеріальну і нематеріальну сфери. За джерелами інвестицій виділяються: приватні, державні, іноземні, міжнародні. Бюджетні інвестиції розпочинаються, коли з'являються вільні фінансові ресурси після покриття обов'язкових витрат. Вони мають розширювати умови для зовнішніх чи приватних інвестицій, реалізовувати ефективну земельну діяльність і містобудівну політику. Завдяки цьому території з низькою атрактивністю можуть стати місцями локалізації нових інвестицій.

Локалізація інвестицій на території має такі прояви:

- домінують приватні інвестиції, що спрямовані у сфери торгівлі, банківської діяльності, готельного і ресторанного господарства, окремі галузі промисловості, будівництво, операції з нерухомим майном, послуги;
- нерівномірність розміщення: існує об'єктивна тенденція до локалізації торгових функцій у периферійній частині міста, що пов'язано з будівництвом великих багатофункціональних торгових центрів, загальна площа яких перевищує 0,25 га, житлове будівництво ведеться по всій території міста і головним чинником є наявність підготовлених земельних ділянок з технічною інфраструктурою;
- низький рівень інвестицій у технічну і транспортну інфраструктуру, яка практично не розвивалась у пострадянський період і є складною проблемою у розвитку територій.

Таким чином, існує тенденція до нерівномірності локалізації інвестицій, що вкладаються у розвиток територій. Як результат, виділяються простори кращі (атрактивніші) у функціональному, суспільному й естетичному планах і простори гірші (низької атрактивності). Створюється дисбаланс у розвитку міста, коли деякі райони виявляються переважаними населенням, транспортом, туристичними потоками, а інші втрачають мешканців і поступово деградує у житлово-комунальному,

соціальному і економічному вимірах. До таких просторів віднесемо:

- промислові території – території наявних промислових комплексів, що знаходяться в межах міста, втратили свою первинну функцію і створюють протиріччя між потребами мешканців міста й складеною структурою міського простору;
- історичні центри міст – території, що переживають у сучасних умовах функціонально-просторову кризу, яка полягає у втраті ними містоутворюючих функцій. До таких функцій належать: житлова, торгова, послуг, а також функції вищого рівня – адміністративна й промислова. Наявна криза обумовлена просторовими та соціально-економічними процесами як у самих містах, так і їх оточенні, передусім у приміських зонах.

Прикладом дільниці, де спостерігаються прояви просторової ексклюзії, пов'язаної з вигоком інвестицій з міста, є «Підзамче» у м. Львові, що розташоване близько до історичного центру та є цінним історичним елементом міської структури, володіє значними ресурсами й передумовами для розвитку. Окрім свого центрального розміщення в структурі простору міста і низки важливих функцій, які вона виконує, ця дільниця є, з одного боку, «жертвою» минулого, зокрема соціалістичного, а з другого – «жертвою» нових господарських умов і відносин. Це применшує роль і значення району «Підзамче» в місті, поглиблює його деградацію.

4. Неефективна житлова політика України. В Україні житлова проблема разом з проблемою бідності й безробіття є однією з найгостріших суспільних проблем в Україні. Житлове будівництво вийшло з-під контролю державних та органів місцевого самоврядування та архітектури, переведено в комерційну площину. Сучасний стан забезпечення населення житлом і система житлової політики сприймається як несправедлива і створює напругу у суспільстві.

Характеристики житлового будівництва в Україні. Житлове будівництво є пріоритетним у структурі всіх інвестицій, що вкладаються у матеріальну сферу. На регіональному рівні: лідерами у житловому будівництві вже впродовж останніх п'яти років є три міста: Київ, Львів, Одеса. Станом на 1.01.2020 р. у цих містах споруджується: Київ – 616 об'єктів, Львів – 249 об'єктів, Одеса – 162 об'єкти. У структурі споруджуваного житла виділяється житло двох типів: багатоповерхове і котеджне у співвідношенні 80% і 20% відповідно. Окрема група – індивідуальне житлове будівництво, яке локалізується в передмістях великих міст [9-10].

Нове житлове багатоповерхове будівництво ведеться в межах міст, головню в уже сформованих житлових районах, забезпечених інженерно-транспортною інфраструктурою, або за рахунок виробничих і комунальних територій колишньої промислової забудови, характеризується динамічним

поглибленням соціальних контрастів, що пов'язується з точковою локалізацією нових житлових апартаментів у старій частині міста та в найатракційніших у містобудівному та ландшафтному плані місцях.

Житлова політика, на нашу думку, полягає в аналізі та оцінюванні житлових проблем і пошуку можливостей для вирівнювання шансів щодо доступу до житла, а не лише комерційних інтересів. Вона передбачає формування системи ідей, принципів організації та макрохарактеристик розвитку цієї сфери. Відсутність системної житлової політики, практика, що склалася, викликають не лише соціальні проблеми, спостерігаються також ознаки просторової ексклюзії, що проявляються в:

- обмеженні доступу до територій (пішохідних зон, громадського простору) – виникають унаслідок ущільнення забудови, особливо це стосується територій з давно усталеною архітектурою (історичні центри міст). Такі території зазнають посилення просторового безладу і вилучення громадського простору. Між старими будинками вставляють немасштабні «пломби» незвичних форм і деталей. Особливо така ситуація загострюється в просторах з високою історичною цінністю забудови, де формуються вимоги до поверховості й архітектури житлових будинків у межах, прилеглих до охоронних зон історичного центру міста;
- обмеженні розширення технічної і транспортної функцій міста – виникають унаслідок порушення функціональної структури території міста: збільшення частки земель під житловою забудовою в місті і зменшення частки земель технічної і транспортної інфраструктури, зелених зон, громадських просторів;
- обмеженні доступу населення до відповідного (нормативного) рівня забезпечення послугами інженерно-технічного, соціально-побутового і культурного призначення – виникають внаслідок відставання будівництва інфраструктурних систем і соціальних об'єктів, благоустрою території (спорудження вулиць не за принципом передування будівництву, а за фактом нового будівництва об'єктів і споруд). Прикладом є розпорощена і хаотична забудова на приміських територіях з відсутністю інженерно-технічної і соціальної інфраструктури;
- обмеженні доступності житла – витрати на придбання житла високі, значно перевищують фінансові можливості осіб, котрі створюють сім'ю, а вирішення цієї проблеми найчастіше є найбільшою грошовою інвестицією людини в її житті (більшою, ніж інвестиції в освіту, здоров'я, духовність, відпочинок тощо);
- обмеженні придбання житла в певних районах міст – виникають унаслідок майнової

поляризації населення і нерівномірності розподілу житла на території міст: виділяються «анклави бід» й «оази багатства». «Анклави бід» репрезентують старі будинки та райони, які виникли на зламі XIX-XX ст. «Оази багатства» виникають ще в дорадянську епоху, а отримують свій розвиток у соціалістичній і постсоціалістичній періоди.

5. *Неузгодженість містобудівної документації та стратегії соціально-економічного розвитку.* В українській практиці склалась невідповідність між документами соціально-економічного розвитку (концепцій та стратегій розвитку міст) і містобудівними документами (схеми та проекти районного планування адміністративних областей чи територій, генеральні плани). Містобудівна документація частково враховує соціально-економічні умови, проте через свою трудомісткість розробляється (оновлюється) на період не менше ніж 20 років. Водночас стратегії соціально-економічного розвитку оновлюються часто, зазвичай через політичні зміни. Таким чином, існує часова неузгодженість цих документів.

Існує неузгодженість у підходах до розроблення документів. Стратегії розробляються за одноманітним методологічним підходом, оновлення генплану є інтелектуально складнішим завданням. Інша особливість полягає у процедурах узгодження та прийняття цих документів. Стратегії затверджуються за простішою схемою, залежно від обумовлених вимог, тоді як процедура обговорення, узгодження та затвердження містобудівної документації ускладнена.

Відсутність системності в управлінні соціально-економічними та містобудівними процесами на територіях створює передумови для обмеження розвитку міст і територій у майбутньому. Виділимо, зокрема:

- обмеження можливостей територіального розвитку міста;
- обмеження використання цінних природних комплексів для потреб міста внаслідок забудови їх висотними житловими будинками;
- обмеження розв'язання екологічних, соціальних, проблем інженерної та транспортної інфраструктури, зокрема обмеження здійснення реконструкції вулиць з розширенням проїзних частин, прокладання інфраструктурних мереж та ін.

6. *Порушення умов доступності до громадських просторів міста.* Громадський простір трактується як доступний для всіх, куди людина може потрапити вільно і не платити за вхід. Він визначається для регулювання відносин, що виникають за межами приватних просторів, де правове становище і можливість перебування окремих громадян обмежені через приватні норми.

Громадський простір може бути розділений на простір центру міста, нових житлових районів, комунікаційний, рекреаційно-парковий і простір нових центрів торгівлі і розваг, що виникають на

в'їздах у місто. У межах конкретної держави ознаки і класифікації громадського простору встановлюються в контексті конкретних законодавчих і нормативних актів. В усіх країнах діють обмеження щодо поведінки в громадських місцях, які ґрунтуються на національних і релігійних традиціях, а також на специфічних нормах моралі й гігієни. В окремих країнах і містах можуть діяти обмеження на сезонній і постійній основах. Так, у низці культур вважається недопустимим здійснення у громадському просторі дій, що належать до приватного життя. Типологія громадських місць у різних країнах неоднакова. Водночас до відносно одного і того ж типу громадського місця у різних країнах діють різноманітні вимоги, обмеження і заборони [6].

Розглянемо види громадських просторів та умови їх обмеженого використання:

- установи і місця, призначені для тимчасового використання – доступність для громадян обмежується розпорядком дня або іншими причинами;
- рекреаційні зони (парки, сквери, лісопарки та лісосмуги) – обмеження доступності зумовлене погіршенням умов для масового використання цих просторів. Ці простори перебувають здебільшого у занедбаному стані. За останні 20 років роботи з благоустрою ведуться епізодично і фрагментарно, фактично не оновлюються зелені насадження, середовище парків і скверів візуально «засмічено» клаптиковими замощеннями, на недостатньо фаховому рівні виконані й розташовані рекламні щити, художньо не узгоджені за масштабом, кольором, матеріалом, стилістикою, малими архітектурними формами і міським устаткуванням.

Окреслились й інші негативні тенденції в освоєнні та використанні жителями озелених територій: захоплення ландшафтно-цінних ділянок під самовільне будівництво гаражів та автомобільних стоянок, перетворення тальвегів на сміттєзвалища, влаштування на важливих візуальних зв'язках природного довкілля маловиразних архітектурних об'єктів. Найцінніші природні компоненти місцевості стали основними об'єктами масової неорганізованої рекреації і вже мають виражені ознаки деградації природного ландшафту.

Простір відкритих (головних) міських площ зазнає обмежень у доступі внаслідок:

- політичного, економічного і культурного домінування (посилення контролю) з боку економічних еліт і держави, створення режимів використання та способів сприйняття, які виключають з нього цілі соціальні групи (бідних, безхатченків, мігрантів, прихильників опозиційних політичних сил);
- заходів охорони «громадського порядку», які здатні повністю паралізувати такі форми публічної активності громадян, як вуличні акції, демонстрації та мітинги;

- зменшення чи недопущення громадянської політичної мобілізації. Так, простір головної міської площі може бути змінено архітектурними засобами або надано в комерційну оренду, щоб юридично унеможливити на ній громадські протести, як це було на самому початку Євромайдану. Події Євромайдану в Києві та інших містах України взимку та навесні 2014 р. так само можна і варто розглядати в термінах повернення публічного простору громадянам і здобуття права бути «видимими» політичними суб'єктами через активну репрезентацію в міському просторі;
- протиставлення публічного простору приватному, що виражається у режимі власності, управління і публічного доступу, санкціонованих видах індивідуальної і колективної поведінки, правилах користування, характері та обсягах соціальних інтеракцій і, як результат, різноманітних формах виключення і дискримінації.

Простір нових центрів торгівлі і розваг. Відкриті для публічного відвідування, вони водночас є приватною власністю, і власник може заборонити там певні види громадської активності. Вони гарантують комфорт і безпеку, але водночас зводять усе різноманіття контактів між людьми до стандартизованих товарно-грошових відносин. Це місця публічного споживання, ретельно очищені від «небажаних» соціальних елементів (безхатченків, жебраків та ін.).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що громадський простір під впливом функціональних змін і реструктуризації землекористування, порушення режимів забудови в містах сприяють процесам відчуження соціальної функції в громадському просторі: потенційні споживачі в таких просторах ретельно відділяються від неспоживачів, а доступ «небажаних людей» унеможливується (так, у Золотоворітському сквері в Києві, частина якого перетворилася на приватний ресторан). Залишаючись де-юре у державній власності, громадський простір втрачає свої функції вільної суспільної інтеракції, стає непривабливим і навіть ворожими. Комфорт і безпека небагатьох користувачів уможливується внаслідок виключення символічно важливих публічних просторів з міста і перетворення їх на напівприватні анклавні. Менш привабливі з точки зору девелопменту простори на периферії міста часто потрапляють під дію нерегульованої комерціалізації.

7. *Неефективність транспортної системи.* Транспортна проблема міст загострилась внаслідок таких чинників:

- особливості геометричних характеристик територій, системи розпланування, що склалася історично, щільність та історична цінність забудови;
- особливості природно-ландшафтних характеристик, що створює проблеми розвитку підземної урбаністики;
- мало оновлюється рухомий склад громадського транспорту;

- зростання рівня автомобілізації населення і навантаження на мережу вулиць центральної і середньої частин міста;
- відсутність транспортних розв'язок, переорієнтація транспортних потоків, розроблення оптимальних транспортних маршрутів.

Обмеження, спричинені неефективністю транспортної системи, пов'язані з обмеженням руху транспортних засобів і мобільності населення внаслідок виникнення заторів, збільшення часу і вартості поїздок, обмеження місць для паркування автомобілів.

Підводячи підсумки аналізу просторової ексклюзії, можемо констатувати, що підтверджується цінність концепції стосовно розв'язання проблем міст і регіонів. Просторову ексклюзію слід трактувати ширше законодавчих або нормативних обмежень, натомість поняття включає процеси, що призводять до обмежень використання територій. Через це означене поняття використовується для пояснення різних видів обмежень у використанні простору: фізичні обмеження доступності, обмеження отримання економічних вигод від використання просторових ресурсів, зниження рівня умов проживання населення тощо.

Виникає потреба у системному підході до оцінювання міст і територій для розкриття ознак просторової ексклюзії, оцінювання зв'язків між соціально-економічними і просторовими характеристиками територій.

Висновки. Підтверджено гіпотезу про існування просторової ексклюзії. Просторова ексклюзія виникає внаслідок порушень законодавчо-нормативних положень і процесів в інвестиційній діяльності, житловому будівництві, системі управління, а також через відставання розвитку інженерної і транспортної інфраструктури.

Аналіз процесів, які відбуваються у містах, вказує на те, що інтереси бізнес-сектору домінують над інтересами ефективного просторового розвитку, адже багато рішень, які матимуть довготривалі результати, приймаються спонтанно, під впливом кон'юнктурних і корупційних інтересів, створюючи обмеження щодо використання просторових ресурсів у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Berghman J. *Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion.* Bristol: Policy Press, 1995. Pp. 10-28.
2. Haan A. Social Exclusion: An Alternative Concept for the Study of Deprivation? *IDS Bulletin.* 1998. No. 29(1). Pp. 10-19.
3. Gough J., Eisenschitz A., McCulloch A. *Spaces of Social Exclusion.* London: Routledge, 2006. 288 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203496121>
4. Schuyt C. J. M. Essay: Sociale uitsluiting. *Sociale uitsluiting* / Ed. by C. J. M. Schuyt, C. A. Voorham. Amsterdam: SWP, 2000. Pp. 13-23.
5. Spicker P. Poor Areas and the 'Ecological fallacy'. *Radical Statistics*: Website. 2001. URL: <http://www.radstats.org.uk/no076/spicker.htm>
6. Габрель М. *Просторова організація містобудівних систем.* К.: А. С. С, 2004. 400 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

7. Флорида Р. Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними / [пер. І. Бондаренко]. К.: Наш Формат, 2019. 320 с.

8. Ринок поводження з побутовими відходами: аналітична довідка. 2016. URL: https://cdn.regulation.gov.ua/fb/1c/be/96/regulation.gov.ua/_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%20%E2%80%9C%D0%A0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%20%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B8%E2%80%9D.pdf

9. Деякі питання забезпечення громадян доступним житлом: постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 р. № 819. *Законодавство України*: сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2018-%D0%BF#Text>

10. Житлове будівництво в Україні. *Zabudovnyk*: сайт. 2020. URL: www.zabudovnyk.com.ua

References

1. Berghman, J. (1995). *Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Policy Press (pp. 10-28).

2. Haan, A. (1998). Social Exclusion: An Alternative Concept for the Study of Deprivation? *IDS Bulletin*, 29(1), 10-19.

3. Gough, J., Eisenschitz, A., & McCulloch, A. (2006). *Spaces of Social Exclusion*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203496121>

4. Schuyt, C. J. M. (2000). Essay: Sociale uitsluiting. In Schuyt, C. J. M., & Voorham, C. A. (Eds.). *Sociale uitsluiting*. Amsterdam: SWP (pp. 13-23).

5. Spicker, P. (2001). Poor Areas and the 'Ecological fallacy'. *Radical Statistics*: Website. Retrieved from <http://www.radstats.org.uk/no076/spicker.htm>

6. Habrel, M. (2004). *Prostorova orhanizatsiya mistobudivnykh system [Spatial organization of urban systems]*. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Floryda, P. (2019). *Kryza urbanizmu. Chomu mista robylyat nas neshchasnymy [Crisis of urbanism. Why cities make us unhappy]*. Kyiv: Our Format. [in Ukrainian].

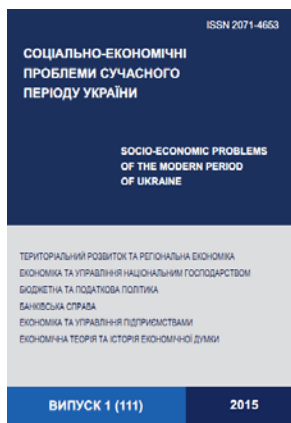
8. Rynok povodzhennya z pobutovymy vidkhodamy [Household waste management market]: analytical reference (2016). Retrieved from https://cdn.regulation.gov.ua/fb/1c/be/96/regulation.gov.ua/_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B0%20%E2%80%9C%D0%A0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B7%20%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B8%E2%80%9D.pdf [in Ukrainian].

9. Deyaki pytannya zabezpechennya hromadyan dostupnym zhytloom [Some issues of providing citizens with affordable housing] (2018). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, adopted on 2018, Oct 10, 819. *Legislation of Ukraine*: Website. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

10. Zhytlove budivnytstvo v Ukrayini [Housing construction in Ukraine] (2020). *Zabudovnyk*: Website. Retrieved from www.zabudovnyk.com.ua [in Ukrainian].

Надійшло 13.03.2020 р.

Proceedings of the "SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE MODERN PERIOD OF UKRAINE"

Proceedings of the "Socio-economic problems of the modern period of Ukraine" is a specialized scientific-practical edition based National Academy of Sciences of Ukraine and the Institute for regional studies of NAS of Ukraine.

The book highlights the results of studies of institutional and socio-economic problems of development of Ukraine at the macro, meso and micro levels, encouraging to published authors who carry out research work in various sectors of the economy.

The book "Socio-economic problems of the modern period of Ukraine" is included in the List of scientific professional publications of Ukraine in the field of economic sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated by 11.07.2016 №820).

The journal is included in the international scientometric database Index Copernicus, Poland - with 2014.

Site collection: www.zbirnyk.ird.gov.ua